

Larysa Syniavska

THE APPLICATION OF SEQUESTRA IN THE WORK ORGANIZATION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES OF UKRAINE IN 1914-1916

Bohdan Khmelnsky Cherkassy National University, Ukraine

Лариса Синявська

ЗАСТОСУВАННЯ СЕКВЕСТРУ В ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ У 1914-1916 рр.

Abstract: The article analyzes the impact of widespread use of sequestration of industrial enterprises of Ukraine with the definition of their impact onto the development of industry. It is affirmed that sequestration turned from a means of state pressure on entrepreneurs into one of the tools of government economic policy, designed to strengthen the position of autocracy. It's also noted the ineffectiveness of long extra-economic coercion in the public management of the economy.

Keywords: First World War, government regulation of the economy, military industry, mining industry, the German colonists, forced relocation

Перша світова війна увійшла в історію як «війна моторів». Для забезпечення зростаючих потреб армій країни, які брали участь у війні, змушені були перебудувати певні аспекти у організації роботи промисловості з метою підвищення продуктивності праці, збільшення фондівіддачі та зменшення фондоємності. У Російській імперії з цією метою широко використовувався адміністративний тиск на промисловців і підприємців. Одним із його засобів стало секвестрування підприємств, яке на початку війни застосовувалося до тих, які належали громадянам країн, які воювали проти Російської імперії країн - на хвилі боротьби із «німецьким засиллям», а пізніше сфера застосування секвестру була суттєво збільшена, по суті, розповсюджуючись на певну частину підприємств, що були охоплені страйками. Ці проблеми розглядали К. Ліндеман [4], Я. Штах [14], В. Дякін [1], М. Флорінський [11], І. Кулініч [3]. Серед сучасних науковців варто назвати І. Соболева [10], А. Шубіну [15]. Продовжуючи їхню роботу, ставимо за мету більш детально охарактеризувати вплив поширення секвестрування підприємств на розвиток промисловості України. Першими кроками до масштабного застосування секвестру стали заходи по боротьбі із так званим «німецьким

засиллям» в російській промисловості. Одним із аспектів боротьби царату з «німецьким засиллям» стали заходи по припиненню діяльності на території Російської імперії промислових підприємств, головною основною у справі створення яких стали німецькі інвестиції. Заходи у цій галузі почалися відразу після вступу Росії у війну, але спочатку залишалися досить поміркованими. Так, указом від 28 липня 1914 р. всі німецькі кораблі, які перебували у російських портах, були затримані, але така практика застосовувалася практично всіма країнами, що брали участь у війні. 22 вересня 1914 р. громадяни країн, які воювали проти Росії, були обмежені у праві надбання нерухомості на її території, а 15 листопада 1914 р. було встановлено нагляд за роботою торгівельно-промислових підприємств, які їм належали [1, 213].

Наступні кроки у боротьбі проти німецького засилля було здійснено навесні-влітку 1915 р., коли після поразок на фронті й посилення соціальної напруги в державі царат прагнув продемонструвати рішучість у боротьбі із ворогами. Причому у багатьох випадках ініціаторами посилення тиску на німецьких громадян виступали саме військові, які не могли продемонструвати успіхів на фронті [11, 167-192]. Варто відзначити, що ідею посилення тиску

підтримали представники російської буржуазії, причому деякі великі підприємці розраховували на привласнення частини німецьких капіталів [2, 231-233].

Враховуючи ці настрої, Рада міністрів 16 березня 1915 р. запровадила право призначення на підприємства урядових інспекторів, які належали німецьким громадянам, а 10 травня 1915 р. ці особи були виключені із складу членів товариств взаємного кредиту та міських кредитних товариств. 12 травня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ отримало право до закінчення війни передавати капітали, що належали товариствам громадян держав, що воювали проти Російської імперії, до особливого фонду Державного банку, а також право конфіскації рухомого майна і накладення арешту на рухоме майно цих осіб. Наказом від 22 травня 1915 р. їм заборонялося видавати платежі і внески кредитними установами. 1 липня 1915 р. Рада міністрів отримала право ліквідувати торгово-промислові підприємства, що функціонували за російськими статутами у тому випадку, коли інвесторами виступали німці [1, 219]. Це означало боротьбу не лише із так званим «німецьким засиллям», а й суттєво ускладнювало роботу підприємств, частина капіталу яких була інвестована російськими підприємцями.

Серйозним засобом тиску на промисловців і підприємців з боку царського уряду стало масове застосування секвестру. Секвестр тягнув за собою неодмінну заміну керівного складу підприємств, що призводило до посилення анархії на виробництві. Причому на невеликих підприємствах цей процес відбувався відносно безболісно, чого не можна було сказати про великі підприємства, де подібні дії нерідко тягнули за собою заворушення серед робітників і викликали незадоволення попереднього керівництва [5, 2-3].

Міністр торгівлі і промисловости у квітні 1916 р. констатував, що застосування секвестру у багатьох випадках негативно відбивалося на розвитку промисловости. Він вказував, що протягом 1914-1915 рр. накладення секвестру здійснювалося у виняткових випадках у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, а також в рамках виконання правил надзвичайної охорони. Закон встановлював застосування секвестру у випадках, коли шляхом розпорядження

майном досягалися злочинні цілі або, коли прорахунки у справі управління підприємствами тягнули за собою небезпечні для громадського порядку наслідки. Однак поступово в умовах воєнного часу секвестр став масовим явищем, змінивши саму суть цього явища. Секвестр став застосовуватися переважно до промислових підприємств, що знайшло відображення у законі від 12 січня 1916 р. *Про порядок завідування і управління секвестрованими підприємствами і майном.*

Міністр з турботою констатував розширення цілей накладення секвестру, що відображалося у його застосуванні не лише у вказаних вище випадках, а й тоді, коли способи управління підприємствами «виявлялися невідповідними державним інтересам». Ст. 3 Закону від 12 січня 1916 р. визначала, що секвестроване майно і підприємства використовувалися урядовими чиновниками у державних чи місцевих потребах. При цьому передбачалася можливість заміни самого призначення підприємства чи майна у воєнний час, якщо цього «вимагали інтереси оборони». Міністр торгівлі і промисловости наголошував, що у зв'язку з введенням такого трактування секвестр вже перестав бути попереджувальним заходом і перетворився на засіб технічного управління промисловими підприємствами, що суттєво розширило сфери його застосування. Це призвело до накладення секвестру на підприємства, які визначали напрями розвитку певних галузей промисловости. Подальше застосування секвестру, на думку міністра, могло перетворити секвестр на «надзвичайно сильний і вкрай гострий засіб промислової політики держави». Внаслідок того, що у випадку накладення секвестру попереднє керівництво підприємством автоматично визнавалося невідповідним державним інтересам, це тягнуло за собою повну зміну керівного складу даного підприємства. Міністр висловлював сумнів щодо наявності в уряді достатньої кількості кваліфікованих менеджерів і управлінців, здатних замінити усунене від справ попереднє керівництво підприємств, наголошуючи, що його заміна на великих підприємствах однозначно потягне за собою скорочення обсягів і якості продукції, оскільки зміна керівного складу передбачатиме руйнування узгоджених ланок керівництва, що склалися. До того ж

«складна організація таких підприємств вимагає точної відповідності окремих частин і повної узгодженості їх дій». Вже сам факт появи на керівних ролях нових осіб з новими вимогами та навиками управління загрожував, на думку міністра торгівлі та промисловости, залишенням роботи попередніми керівниками різних ланок, що могло призвести до «розпаду налагодженого заводського механізму». Оскільки уряд мав справу із підприємствами, чия робота вкрай важлива для забезпечення потреб країни, яка вела війну, то накладення секвестру на такі підприємства однозначно тягнуло за собою дезорганізацію їх роботи. Міністр констатував той факт, що виявлена у січні-квітні 1916 р. нестача кваліфікованих кадрів, які працювали на державних промислових підприємствах, для заміни керівників приватних компаній, на які було накладено секвестр, призводила до повного руйнування системи управління підприємствами, затримок виконання замовлень, збільшення обсягів бракованої продукції [7, 298-299].

Поступово секвестр почали застосовувати з метою боротьби проти робітничих страйків - шляхом введення на промислових підприємствах державної адміністрації. Міністр торгівлі і промисловости наголошував, що у такий спосіб частково можна було протистояти наростанню страйкового руху лише за умови висунення робітниками лише економічних вимог. При цьому нове правління могло піти на поступки робітникам у значно ширших масштабах, аніж попереднє, сформоване приватними власниками. Але якщо певне правління підвищувало заробітну плату вище економічно обґрунтованої межі, то такі дії автоматично відбивалися на інших підприємствах тієї ж галузі промисловости, оскільки задовольнити подібні вимоги робітників власники не зможуть [7, 302].

По суті, мова йшла про поширення, завдяки застосуванню секвестру, недобросовісної конкуренції, що болюче відбивалася на діяльності промисловців і підприємців. Адже підвищення рівня оплати праці на підприємствах, де було запроваджене державне управління – з метою уникнення страйків, автоматично призводило до їх виникнення на суміжних підприємствах тієї ж галузі промисловости. Розгортання страйкового руху, таким чином, примушувало приватних підприємців або

підвищувати оплату, або йти на загострення стосунків із робітниками. До того ж, вони опинялися перед загрозою секвестру як такі, що їх діяльність не відповідає державним інтересам. Крім того, державна підтримка секвестрованих підприємств суттєво впливала на процес ціноутворення в галузі, оскільки в інтересах держави певне підвищення рівня оплати праці робітникам, як правило, компенсувалося зниженням ціни продукції для казни, що не завжди могли собі дозволити приватні підприємці.

Міністр промисловости та торгівлі бачив у секвестрі величезну загрозу страйків, оскільки накладення секвестру, як наслідок страйку, формувало у робітників переконання, що таким чином вони отримали досить сильний засіб боротьби з господарями: достатньо застрайкувати і уряд секвеструє підприємство і забезпечить підвищений рівень оплати праці [7, 303].

Ст. 6 Закону від 12 січня 1916 р. *Про порядок завідування і управління секвестрованими підприємствами і майном* передбачала, що накладення секвестру повністю усуває власників від будь-якої участі у організації роботи підприємства і позбавляє їх права керувати власністю. Всі права власника, за виключенням розпорядження нерухомістю, переходили до осіб, які здійснювали секвестр. Власники підприємств не могли навіть відчужувати власне майно і отримувати прибутки від нього, а згідно зі ст. 13 м передавався лише залишок митого прибутку після зняття секвестру. Оскільки особи і заклади, які завідували секвестрованими підприємствами, не відповідали перед х власниками за свої розпорядження по господарському управлінню секвестрованими підприємствами, то ніяких засобів впливати на способи господарювання власники підприємств не мали. При цьому власник підприємства повинен був зберігати і виконувати всі попередньо взяті на себе зобов'язання, незважаючи на фактичну втрату керівництва підприємством. Це - тягнуло для власників не лише загрозу втрати окремих підприємств, й повного розорення, оскільки зберігалися у повному обсязі раніше взяті на себе зобов'язання. Не в кращому становищі знаходилися й контрагенти та кредитори секвестрованого підприємства. За ст. 9 будь-які угоди, укладені підприємцем, могли бути протягом

трьох місяців розірвані особами, які здійснювали управління секвестрованим підприємством. А згідно зі ст. 11 борги підприємства підлягали виплаті лише після здійснення всіх необхідних підприємству витрат, що усувало кредиторів від будь-якого впливу на процес роботи підприємства, а відповідно - і перспектив отримати борг. Ситуація ще більше погіршувалася, коли боржником виступало акціонерне товариство (а таких була більшість серед секвестрованих підприємств), оскільки висунути йому претензії у погашенні боргу було практично неможливо через відсутність у акціонерів будь-якого майна, окрім секвестрованого, стягнення з якого заборонялися [7, 304].

Міністр промисловости і торгівлі В. Шаховський змушений був констатувати, що секвестр став застосовуватися як репресивний захід стосовно підприємців і промисловців, оскільки такі дії, навіть спрямовані проти підприємств, які належали громадянам тих країн, що воювали проти Російської імперії, неминуче зачіпали інтереси російських промисловців, які працювали у тій же або суміжних галузях промисловости. Перетворення секвестру на засіб економічної політики загрожувало інтересам інвесторів, які втрачали можливість отримати прибутки від своїх вкладень. Це створювало серйозну загрозу радикального зменшення інвестицій у промисловість Російської імперії з боку приватних інвесторів. На думку міністра торгівлі і промисловости, застосування секвестру повинно бути обмеженим лише невеликими підприємствами, де не було налагоджено технічно складного виробництва, секвестр не повинен був застосовуватися як засіб боротьби із робітничими страйками, потрібно було максимально врахувати інтереси власників секвестрованих підприємств [7, 305].

З одного боку, секвестр підприємств гарантував їхнім працівникам, принаймні протягом певного часу, стабільний заробіток, але з іншого - це означало втрату багатьох або більшості виробничих зв'язків, що іноді призводило до скорочення обсягів виробництва чи страйків. У цій справі велике значення відігравали особисті і ділові якості осіб, яким було доручено керувати секвестрованими підприємствами [13, 4]. У деяких випадках навіть доводилося

приймати рішення про передачу секвестрованих підприємств попереднім власникам або уповноваженим ними особам - через неможливість організувати роботу належним чином. Особливо це стосувалося підприємств, які виготовляли боєприпаси та зброю [6, 31-32].

Широке застосування реквізиції вугілля та секвестру промислових підприємств вплинуло на якісний і кількісний склад шахтарів. Великим компаніям, що займалися видобутком вугілля, для отримання прибутків потрібно було за всяку ціну збільшити кількість видобутого палива, що спричинило залучення додаткової робочої сили через відносно низький рівень механізації вуглевидобутку [12, 30]. Водночас державна політика у сфері регулювання економічних взаємин виявила, що застосування секвестру за відсутності кваліфікованих працівників, які були відсторонені від участі у виробництві, вкрай негативно впливала на організацію вуглевидобутку. Кількість осіб, які мали досвід і навички управління великими промисловими підприємствами, була досить обмеженою. Позбавлення їх права брати участь в управлінні виробничими процесами (у випадку накладення секвестру на підприємство) призводила до руйнування управлінського апарату та ліквідації виробничих зв'язків між підприємствами [7, 301].

Уряд Російської імперії прагнув до забезпечення максимальної фондівдачі за мінімуму капіталовкладень у розвиток вуглевидобувної промисловости. На цьому шляху посилювався економічний тиск та розширювався спектр позаекономічних примусів на промисловців та підприємців Донбасу. Негативно на фінансове становище вугільних магнатів вплинули реквізиції вугілля, запроваджені у 1915 р., застосування секвестру та заходи, спрямовані на запровадження монополії держави на видобуток мінерального палива.

Загальна кількість секвестрованих підприємств у кам'яновугільній промисловості Донбасу була відносно невеликою, але сам факт можливості втрати права управління і розпорядження своєю власністю сприяв наростанню протестних настроїв у середовищі підприємців. Тим більше, що у багатьох випадках державне управління секвестрованим підприємством

здійснювалося на нижчому професійному рівні аніж це було до накладення секвестру. Крім того, непевність у майбутніх фінансових операціях, інвестиціях та розрахованій прибутковості підприємств сприяла зменшенню вкладень в основний капітал, що додатково сприяло екстенсивній організації виробництва. Проблеми у економічній діяльності також виникали у зв'язку із неврегульованістю відчуження земельних ділянок секвестрованих підприємств, які могли бути продані окремо від самих підприємств [8,157-157 зв.].

Фактично секвестр став одним із засобів неконтрольованого одержавлення промисловости. Ініційований представниками вищого дворянства, він перетворився на серйозний засіб тиску на буржуазію і став одним із засобів руйнування промисловости. Репресивний характер цього засобу усвідомлювали не лише промисловці та підприємці, а частина вищих державних чиновників, розуміючи його руйнівну силу. Застосування секвестру, як засобу боротьби із страйками, дозволяло використовувати в економічному тиску на промисловість революційні організації, представники яких професійно займалися організацією страйків. А одержавлення промисловости і сільського господарства та надмірна етатизація суспільства стала для частини революціонерів дороговказом у їх майбутніх діях в управлінні господарством. Доведене до абсурду, це явище призвело до перетворення країни на військовий табір під гаслами індустріалізації та колективізації у роки існування советської влади.

Владімір Ленін неодноразово підкреслював залежність обороноздатности від «революційного економічного перетворення всієї країни», яке він вбачав у «якобінському очищенні» від старого через господарське відродження, що ставало, на його думку, можливим шляхом забезпечення соціалістичних перетворень, націоналізації банків, землі, державного контролю над промисловістю. По суті, ідеї Леніна ставали своєрідним продовженням політики царизму стосовно великих промисловців і підприємців, яка полягала у широкому запровадженні конфіскаційних заходів, секвестру, одержавленні економіки та запровадженні примусової праці шляхом здійснення мобілізацій. Виразом такої

політики стало *Положення про робітничий контроль, прийняте* у листопаді 1917 р., а також створення у грудні 1917 р. Вищої Ради Народного Господарства, яка була наділена правом конфіскації, реквізиції і примусового перетворення на синдикати підприємств різних галузей промисловости і торгівлі. Причому навіть у середовищі большевицької партії були противники тотальної прискореної націоналізації підприємств, що змусило після першого з'їзду Рад Народного Господарства перейти до здійснення планомірної націоналізації промисловости [9, 17]. До речі, руйнування «старої державної машини», широко розрекламоване большевиками як одного із надбань революції, означало й масштабне руйнування промисловости, принаймні через знищення виробничих зв'язків та деструкцію організації виробництва загалом, що було дуже вигідним як супротивникам Російської імперії у війні, так і частині її союзників, оскільки усувало потенційного конкурента після закінчення бойових дій - як у сфері перерозподілу завоювань, так і у царині економічної діяльності.

Загалом секвестр упродовж 1914-1917 рр. перетворився із засобу тиску держави на підприємців, які, на думку можновладців, здійснювали економічну діяльність не в інтересах Російської імперії, на один із важелів державної економічної політики, покликаної за будь-яку ціну зміцнити позиції самодержавства. Як засіб боротьби із поширенням страйкового руху, секвестрування підприємств не виправдало себе, оскільки призвело до цілком протилежного результату. Аналіз обставин застосування секвестру і його наслідків дозволяє твердити про неефективність тривалих позаекономічних примусів у державному керівництві економікою, оскільки вони призводять до скорочення обсягів інвестицій та втрату мотивації до праці як у підприємницьких колах, так і в середовищі робітників - через руйнування усталеної системи адміністрування як на окремих підприємствах, так і в окремих галузях господарства. Посилення адміністративного тиску на промисловців і підприємців можна вважати однією з ознак кризи економічної політики самодержавства, оскільки вимоги максимальної фондоддачі при мінімальній фондоємності можна вважати економічно невиправданими.

Посилення позаекономічного примусу стало однією з причин наростання критичних настроїв у суспільстві, зокрема, і у середовищі промисловців.

Bibliography and Notes

1. Дякин В. С., *Германские капиталы в России (Электроиндустрия и электрический транспорт)*, Ленинград: Наука 1971, 288 с.
2. Дякин В. С., *Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья*, [в:] *Первая мировая война. 1914-1918*, Москва 1968, с. 227-238.
3. Кулініч І., *Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. -1917 р.)*, «Український історичний журнал» 1990, № 9, с. 18-31.
4. *Преграждение землевладения и землепользования поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10,15 июля и 19 августа 1916 года их влияние на экономическое состояние Южной России*, / Составил К. Э. Линдеман, Москва 1917, 384 с.
5. *Российский государственный архив экономики*, Ф. 2305, Оп. 1, Д. 191, 41
6. *Российский государственный архив экономики*, Ф. 2305, Оп. 1, Д. 10, 154 л
7. *Российский государственный архив экономики*, Ф. 2305, Оп. 1, Д. 175. 328 л.
8. *Российский государственный архив экономики*, Ф. 2305, Оп. 1, Д. 327. 159 л.
9. Сидоров А. Л., *Значение Великой Октябрьской социалистической революции в экономических судьбах нашей родины*, [в:] *Исторические записки* 1948, Том 25, с. 3-23.
10. Соболев И. Г., *Борьба с «немецким засильем» в России в годы первой мировой войны*: диссертация кандидата исторических наук, 07.00.02, Санкт-Петербург 1998, 211 с.
11. Флоринский М. Ф., *Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны (Совет министров в 1914-1917 гг.)*, Ленинград 1988, 207 с.
12. *Центральный державний історичний архів України*, м. Київ, Ф. 2161, Оп. 1, Спр. 1, 44 арк.
13. *Центральный державний історичний архів України*, м. Київ, Ф. 575, Оп. 1, Спр. 766, 46 арк.
14. Штаг Я., *Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов*, Москва 1916, 266 с.
15. Шубина А. Н., *Политика российского правительства по отношению к немецким колонистам во время Первой мировой войны*, «Вестник Московского университета», Серия: История, 2009, № 6, с. 74-84.

